

Denizli Tekstil Sanayi: Yerel Kalkınmada Bir Başarı Hikâyesi mi?

*

Denizli Textile Industry: Is It a Success Story in Local Development?

Çiğdem Varol - Tanyel Eceral

Özet

Bu makalede Denizli'nin özellikle 1980'ler sonrasında tekstil sanayisine dayalı olarak yakaladığı büyüme ivmesinin nedenlerini makroekonomik gelişmeler, mekansal birliklilik, üretim kültürü, bilgi birikimi, üretim ağları, kurumsal yapılar gibi farklı sosyo-ekonomik koşulların etkisi çerçevesinde tarihsel bir süreç içinde değerlendirilmektedir. Denizli sanayi gelişimi ve kurumsallaşmasında her dönem yükselen ve düşüşe geçen üretim süreçleri başlangıç, büyüme, olgunlaşma ve kriz dönemleri olarak dört evrede incelenmektedir. Evrimsel süreçte bugün gelinen noktada, Denizli'nin öncü sektör olarak tekstil sanayisinde yakaladığı "başarının" günümüzde de devam edip etmediği, sosyo-ekonomik konjonktürdeki radikal değişimlere Denizli kurumsal yapısı içinde yer alan farklı türdeki ekonomik aktörlerin nasıl tepki verdiği, bu tepkilerin bölgenin geleceğini nasıl şekillendirebileceği sorgulanmaktadır. Sonuç bölümünde ise yerel ekonomik kalkınmada sürdürülebilir bir büyümenin sağlanmasında girişimciler ile yerel aktörlerin ne tür stratejiler geliştirebilecekleri üzerine vurgu yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Denizli, tekstil sanayi, yerel kalkınma, ağlar, kurumsal yapı

Abstract

In this article, the reasons behind Denizli's growth based on textile industry especially after the 1980s are evaluated in the framework of socio-economic conditions, such as macro economic developments, spatial proximity, production culture, knowledge accumulation, production networks and institutional structures, in a historical perspective. In the industrialization and the institutionalization of Denizli economy, the ups and downs of the production processes are evaluated through the initial, growth, maturation and crises phases. By using the evolutionary perspective, the progress of "success" that Denizli has caught with textile industry, the different reactions of local economic actors to radical changes in the socio-economic conjuncture, and the effect of these reactions to the future development of the region are questioned. In the conclusion, the role and the strategies of the local actors and entrepreneurs for sustaining the local economic development are discussed.

Keywords: Denizli, textile industry, local development, networks, institutional structure

Giriş

Türkiye’de 1980 sonrası ithal ikameci yaklaşımların terkedilmesi ve ihra-cata dayalı modelin benimsenmesiyle birlikte geleneksel üretim yapan Denizli, Gaziantep, Konya, Kayseri, Çorum, Kahramanmaraş gibi bazı Anadolu kentlerinin beklenmeyen bir başarı yakaladıkları ve yeni sanayi odakları olarak tanımlandıkları görülür (Eraydın, 2002). Anadolu Kap-lanları olarak da adlandırılan bu başarı odaklarının ortaya çıkışlarına, coğrafi ve sektörel olarak kümelenmiş üreticilerin, değişen makro eko-nomik politikalara ve talep dalgalanmalarına firmalar arasındaki işbö-lümü ve uzmanlaşmadan doğan kolektif bir verimlilikle uyum sağlama-ları ve üretimdeki tarihi ve kültürel birikimlerini girişimci ruhlarıyla bütünleştirmelerinin sebep olduğu ifade edilmektedir (Ansal, 1997; Pınarcıoğlu, 1998).

Genel özellikleri incelendiğinde, bu bölgelerde küçük ve orta ölçekli işletmelerin ağırlıklı olarak yer aldığını, genelde tekstil, deri ürünleri, gıda, tütün ve makine gibi geleneksel sektörlerin öne çıktığını ve genel firma yapısını aile işletmeciliğinin oluşturduğunu söylemek mümkündür (Köse ve Öncü, 1998). Bu çalışmada, farklı coğrafi konumları, farklı sosyal ve kültürel ortamları ve tarihi ve kültürel bilgi birikimleri ile birbirlerinden farklılaşan üretim örgütlenmesini yakalayan bu bölgelerden özellikle tekstil sektöründe dış piyasalarda ortaya çıkan fırsatları yakalamada başarı sağlayan Denizli detaylı olarak incelenmektedir. Denizli, üründe uzmanlaşma, dikeyde büyüme gibi ekonomik gelişme yanında büyümeyi yerel üretim kültürü, firmalararası işbirliği, kurumsal yapılar gibi sosyal ve kültürel yapıların da desteklediğini gözler önüne seren önemli örneklerden biridir. Bu bölgelerin gelişim evrelerinde içsel niteliklerinin farklılaşabildiği ve bunun da örgütlenme biçimlerine etki ettiği görülmektedir. Bu anlamda, Denizli’nin özellikle 1980’ler sonrasında yakaladığı büyüme ivmesini günümüzde de devam ettirip ettiremediği, sosyo-ekonomik konjonktürdeki radikal değişimlere Denizli kurumsal yapısı içinde yer alan farklı türdeki ekonomik aktörlerin nasıl tepki ver-

diği, bu tepkilerin bölgenin geleceğini nasıl şekillendirebileceği çalışmanın temel sorulardır.

Konu incelenirken, akademik yazında bir dönem sıklıkla yer alan çalışmalar, Denizli Sanayi Odası'nın bölgeye ilişkin yaptığı araştırmalar, bölgede farklı dönemlerde gerçekleştirilen üç alan araştırması esas alınmıştır. 1999 yılında bölgede gerçekleştirilen ilk araştırma sanayinin üretim, ihracat, teknoloji, işgücü, eğitim, kurumsal kapasite, firmalararası ilişkiler gibi yerel ekonominin yapısal özellikleriyle ilgili bilgi toplamak amacıyla sektörün ana temsilcileriyle ve firmalarla yapılan derinlemesine görüşmeleri kapsamaktadır. 2001 yılında bölgede gerçekleştirilen ikinci çalışma bir takip çalışmasıdır. Bu çalışma ülkede yaşanan makroekonomik krizin bölgedeki etkilerini incelemeye, yerel aktörlerin krize tepkilerinin ne olduğunu anlamaya ve yeni örgütlenme biçimleri ve tepki mekanizmaların oluşumuna yönelik olarak firmalarla ve diğer aktörlerle derinlemesine görüşmeleri içermektedir. 2008 yılında gerçekleştirilen son çalışma ise, ilk araştırma sonrası aradan geçen 10 yılda yaşanan dönüşümlerin incelendiği ayrı bir takip çalışmasıdır. Makalede, yapılan bu çalışmalardan yola çıkarak, öncelikle Denizli'nin sanayileşme sürecinde yaşadığı deneyimler ve 1980 sonrası başarıyı yakalamasında etkili olan faktörler tarihsel bakış açısıyla aktarılmaktadır. Ardından 2000 sonrası ekonomik konjonktürde yaşanan krizlerle birlikte Denizli'nin neyi başarıp, neyi başaramadığı irdelenmektedir. Bu anlamda çalışma, 2000'li yıllar sonrasında yerel ve bölgesel ekonomik gelişme yazınında ilginin yitirildiği Denizli'ye yeni bir bakış açısı yaratması ve tekstil sanayinin bu bölgede halen bir başarı öyküsü olup olmadığı konusuna ışık tutması açısından önem taşımaktadır.

Denizli'yi 1980 sonrası dönemde başarılı kılan neydi? Tarihsel bakış açısıyla bir değerlendirme

1980 sonrası serbest piyasa ekonomisine geçişle birlikte yerel girişimci ruhun ve dışa açılma politikalarının izlendiği önemli üretim bölgelerinden biri olan Denizli, kendi içinde varolan geleneksel üretim bilgisini de

kullanarak önemli ölçüde büyüme kaydetmiştir. Denizli sanayi gelişimi ve kurumsallaşmasında her dönem yükselen ve düşüşe geçen üretim süreçlerini izlemek mümkündür. Bu çalışmada bu süreç başlangıç, büyüme, olgunlaşma ve kriz dönemleri olarak dört evrede incelenmiştir. Başlangıç dönemi, kendi içinde de büyüme, olgunlaşma ve kriz dönemlerini barındırmasına rağmen yarattığı farklı dinamiklerle bağlantılı olarak 1980 öncesi gelişmeleri özetleyen bir büyük dönem olarak ele alınmaktadır. Diğer dönemler ise 1980 sonrası tanımlanmaktadır.

Başlangıç Dönemi (1980 öncesi)

Antik çağda Laodikeia olarak bilinen Denizli, Anadolu'da önemli bir tekstil üretim merkezidir. Boyama, keçe yapımı ve halı üretimiyle öne çıkan kentte, başlangıçtaki yün dokumanın yerini 19. yüzyılla birlikte pamuk dokuma almıştır. 1891'deki kayıtlara göre Denizli merkezde 190, Tavas'ta 185, Sarayköy'de 784 ve Buldan'da 640 dokuma tezgahı yer aldığı saptanmıştır (Cillov 1949, Mutluer 1995). 1913 ve 1915 sayımları, evlerdeki yoğun tekstil üretimine dikkat çekmektedir.

1950'lere kadarki dönemde, Denizli merkezden ziyade tekstil üretiminin ağırlıklı olarak Buldan, Babadağ ve Kızılcabölük gibi ilçelerde yapıldığı görülmektedir. Bu yerleşimlerde hemen tüm hanehalkları geleneksel tekstil üreticileri konumundaydılar. Aile bireylerinin ev tezgahlarındaki emek gücü hem aileyi, hem de komşulukları güçlendiren bağların kurulmasını kolaylaştırmış ve bir anlamda yerel kimliğe katkı sağlamıştır. Bu tür açık uçlu, esnek fakat durağan ilişkilerin oluşumu, uzun erimli güveni ve üretim örgütlenmesinde esnekliği getirmiş ve bu yapılanma da doğrudan yerele ait mekanizmaları geliştirmiştir. Hiçbir formal anlamı olmayan, tamamen güvene dayalı olarak üreticiler ve tüccarlar arasında borcun miktarını, ödeme gününü ve borçlu ve alacaklının imzasını taşıyan Babadağ senedi geliştirilen bu mekanizmalara en iyi örnektir. Bir diğer örnek, üretilen malların kalite kontrolünün sağlanmasına ilişkin, ülkedeki ilk ticaret odalarından biri olarak 1928 yılında kurulan Babadağ Ticaret Odası'nın ürün kalite kontrol görevini üstlenmesi ve

ürün pazara yollanmadan önce toplam kalite kontrolüne benzer biçimde üretim sonrasında ürün kalitesinin kontrol edilmesidir. Üretimdeki örgütlenmeye yönelik yerelde geliştirilmiş bu iki örnek yanında, Babadağ grevi olarak adlandırılan kolektif girişim üreticilerin birarada hareket etmesine ilişkin iyi bir örnektir. 1930'larda Babadağ Ticaret Odası makroekonomik koşullarla bağlantılı olarak hammadde fiyatlarının artması ve ürün fiyatların düşmesi sonucu grev yapma kararı almış ve grev kararını bozanın toplum dışına atılması pahasına alınan katı tedbirlerle ürün fiyatlarının %20 oranında yükseltilmesi başarısını elde etmiştir.

Yine 1930'lu yıllarda bölgede kooperatifleşmenin ilk adımlarının atıldığı görülmektedir. İplik satışındaki ve fason işlerdeki aracı tüccarları ortadan kaldırmak amacıyla bölgedeki ilk kooperatif deneyimi 1935'de Kale ilçesinde ve ardından Buldan'da, 1936 yılında da Denizli ve Kızılcabölük'te yaşanmıştır. 2. Dünya Savaşı'yla birlikte pamuk ithalatının azalması, küçük imalatçıların karaborsacılar ve tüccarlara karşı birarada hareket etmelerini gerektirmiş ve bu da yeni kooperatiflerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. 1946'da bölgedeki kooperatif sayısının 16'ya yükseldiği görülmektedir (Cillov, 1949).

Kolektif eylemin Denizli'deki ilk nüveleri sayılabilecek bu oluşumlar aynı zamanda bölgedeki sermaye birikimine de önemli katkı sağlamıştır (Mutluer, 1995; Pınarcıoğlu 2000). Ticarete ilişkin oluşturulan bu birliklikler yanında üretimde de birlikliklerin yaşandığı tespit edilmiştir. 1948 yılında Babadağ'da yaklaşık 50 üretici ortak üretim için biraraya gelmiş, üreticilerin büyük kısmının Babadağ'dan Denizli'ye olan göçüyle birlikte, bu birliklik ve dayanışma Denizli'de de devam etmiştir. Bu çekirdek grupta yer alan çoğu üreticinin ileriki dönemde Denizli ekonomik kalkınmasındaki lider üreticiler arasında yer almışlardır.

1953'de hükümetin Denizli'de pamuk ipliği fabrikası kurma kararı, pamuk ipliğine ulaşmada zorluk yaşayan küçük üreticilere yardımcı olmuş ve Denizli'nin bölgede en önemli tekstil üreticisi konumuna gelmesine katkı sağlamıştır. 1950'lerde elektrikli tezgahların kullanılmaya başlanması ve üretimin artması, üreticilerin fabrika tipi üretime geçmele-

rine ve sermaye birikimi yaratmalarına yardımcı olmuştur. İç pazardaki yerini büyüten işletmeler bölgedeki küçük üreticilere fason iş vermeye başlamış, firmalarını daha fazla büyütmek yerine bağımsız olarak yer alan küçük fason üreticilerle yatayda bütünleşerek üretimlerini artırmışlardır. 1964 yılında Sümerbank'ın iplik üretiminin yanısıra dokuma yapmaya başlaması, yörede becerili işgücünün gelişmesine katkı sağlamıştır.

1970 sonrası bölgenin büyümesi iki itici güce dayanır. Birincisi 1973'te Denizli'nin geri kalmış bölgelerdeki sanayinin desteklenmesi kapsamında DPT tarafından 'öncelikli iller' statüsüne dahil edilerek kamu yatırımları çekmesi ve ikincisi de çok ortaklı işçi girişimlerinin bu dönemde ortaya çıkmasıdır. Çok ortaklı şirketlerin kurulması da kamu politikalarıyla bağlantılıdır. 1970'lerde yaşanan krizin etkilerini azaltmak için Batı Avrupa'ya gönderilen 35.000'den fazla işçinin yurtdışında edindikleri deneyimleri birbirleriyle paylaşma isteği, biriktirdikleri sermayenin yatırıma dönüşmesine yardımcı olmuştur. Pamuk ipliği konusunda kurulan Gibsan şirketi 630 ortakla kurulmuştur (Mutluer, 1995). Kısa sürede pek çoğu başarısızlığa uğrayıp kapanmış olmalarına rağmen, bu süreç yerel girişimciliği desteklemenin yanında Denizli'ye yeni sermaye birikimi, teknoloji ve know-how konularında büyük destek vermiş, üreticiler arasında bir okul görevi üstlenerek karşılıklı güven ortamının yaratılmasına katkı sağlamıştır.

1970'li yıllarda özel sektörün güç kazanması, öncü bir ailenin 1974'de 100'den fazla ortakla büyük bir boya ve baskı fabrikası kurması, bölgedeki tekstil üretimini teşvik etmiş ve üretim kalitesine belirli standartlar getirmiştir. 10'dan fazla çalışanı olan firma sayısı 1971'de toplam 1800 çalışan ile 34 iken, bu rakam 1979'da 5600 çalışan ile 95'e yükselmiştir.

Başlangıç dönemi olarak adlandırılan 1980 öncesi bu dönemin ana tanımlayıcıları yerel üretim kültürüyle birlikte üreticiler arasındaki ilişki ağlarının güven oluşumuna katkı sağlaması, birliktelikler oluşturması ve küçük küçük başlayan bu oluşumların dıştan gelen devlet desteği ve yurtdışında edinilen deneyimlerle yerel kültürü beslemesidir. Aile, ar-

kadaşlık, akrabalık ilişkileri yerele gömülü olarak bu dönemde gelişmiş, aynı tarihi paylaşmak, aynı inanç ve değerlere sahip olmak, birlikte üretilen belirli normlar ve kodlar, iş yaşamında çeşitli biçimlerde yer alan değiş tokuş ilişkilerini ve birlikteliği kolaylaştırmıştır (Aydolat, 1986). Tanımlanan birlikteliklerin herbiri Denizli'nin üretim kültürünün evrilmesinde önemli faktörler olarak karşımıza çıkmakta ve sonraki dönemlerde yaşanan sosyo-ekonomik ve mekansal süreçlerin tanımlanmasında önem taşımaktadır.

Büyüme Evresi (1980-1990)

Denizli tekstil sektöründeki ilk önemli sıçrayış 1980-1990 yılları arasında büyüme evresi olarak tanımlanan dönemde gerçekleşmiştir. Hızlı büyüme o dönemdeki liberal makro ekonomik politikalar, birikmiş yerel kapasite ve yerel dinamikleri destekleyen politikaların karşılıklı etkileşimi sonucunda ortaya çıkmıştır (Eraydın, 1999).

1980'lerde en önemli adım, merkezi hükümetin dışarıya yönelik kalkınma politikası izlemesi, bu amaçla yeni teşvikler tanımlaması ve ihracatı teşvik etmesidir. Bu adım, bölgedeki teknolojinin hızlı bir biçimde yenilenmesini sağlamış (Erendil, 1998) ve dış ticaret sermaye şirketlerinin kurulmasına sebep olmuştur. İkinci önemli adım, çeşitli kredi kurumlarının, özellikle Halk Bankası, Eximbank, Türkiye Kalkınma Bankası'nın küçük firmalar da dahil dışarıya yapan firmaları desteklemeleridir. Geleneksel teşvik araçlarından olan ve büyük sanayi kuruluşlarına altyapısı geliştirilmiş arsa sunan Organize Sanayi Bölgeleri ile küçük ve orta ölçekli sanayilere altyapı ve üstyapı konusunda destek veren Küçük Sanayi Bölgeleri uygulamaları da bu dönemde Denizli'deki gelişimi hızlandıran politikalar olmuştur.

Bu büyüme ve yapısal dönüşüm evresinde özellikle dış piyasalara girme ile birlikte Denizli'deki lider firmalar üretimlerini yeniden örgütlemiş, yönetim ve pazarlamanın üretim kadar önem taşıdığını anlamışlardır. Lider firmaların sağladığı en önemli başarılarından birisi de küçük üreticileri de dışarıya yönelik üretim alanına çekmeleridir. Havlu, bornoz üretimine dış pazarlarda artan talep küçük üreticileri fason üretim döngüsü içine katmış

(Pınarcıoğlu, 1998), deneme yanılma yoluyla küçük firmaların dış pazarlarda yer alma cesaretini göstermelerine destek sağlamıştır. Üretim kültürü ve bölgede yerele gömülü olarak yer alan güvene dayalı sosyal ilişkiler, başarılı örneklerin taklit edilmesi sürecini kolaylaştırmıştır. Hemşehrilik, akrabalık, tanıdık ilişkileri ortak hareket etme ve ilişki ağları oluşturmada önemli olmuştur (Özcan, 1995).

Bu dönemde kuvvetli ağlar olarak tanımlanan bu ağların yanısıra, gerek hammadde temininde gerek üretim sürecinde, gerekse pazarlama aşamalarında, ağlar arasında köprü oluşturulması rolünü üstlenen aracılar, komisyoncular ve yabancı firma temsilcileri de üreticilerin yeni fırsatlara ulaşmasına katkı sağlamıştır. Yerel ilişki ağlarının sağladığı faydalar bilgi ve teknoloji aktarımından, işçi sağlama, makina ödünç alıp verme ve finansal desteğe kadar çeşitlenmektedir. Bu tür ilişki ağlarının özellikle dokuma sanayindeki üretim örgütlenmesinde girişimciler arasında güven ve dayanışma ortamının kurulması açısından çok önemli olduğu gözlenmektedir (Varol, 2002).

Büyüme evresindeki, yeni pazarlara açılma ve yaşanan bu büyük değişimle birlikte firmaların kolektif çalışmaları ve lider firmaların yeni pazarlarda diğer firmalara yol açma öne çıkan hususlardandır. Dışa açılmanın başlangıç aşamasında bölgedeki kurumsal kapasitenin tam anlamıyla oluşmaması sonucu destek mekanizmalarının zamanında devreye girememesi, girişimcilerin bu yeni süreci bireysel olarak öğrenmelerine sebep olmuştur (Özelçi, 2002). Yerellikler içindeki resmi veya yarı resmi kurum ve kuruluşlar tarafından alacakları desteği, girişimciler daha çok kendi sosyal ağları yoluyla enformel olarak elde etmişlerdir. Girişimcilerin iş bağlantıları kurmaları, bilgi alışverişinde bulunmaları ve en önemlisi de öğrenme sürecine katkı sağlamaları sonucunda yerel sinerji yaratması beklenen bu ağların etkin bir biçimde kullanılmadığı gözlemlenmektedir.

Olgunlaşma Evresi (1990-2000)

Olgunlaşma evresi olarak nitelendirilebilecek bu dönemde yerel girişimlerle sağlanan hızlı gelişme sonrasında, iş çevrelerinin çeşitli zorluklarla

karşılaştıkları görülmektedir. Mevcut işletmelerin bölünmesi veya bazı ortakların ayrılarak yeni iş kurmaları, pek çok yeni işletmenin ortaya çıkmasına ve yeni firma sayısının hızla çoğalmasına neden olmuştur. Devletin teşvik tedbirleri için seçilebilirlik ölçütünde ölçeği küçültme politikası ile birlikte sanayi dışı alanlardan dahi kişilerin çok sayıda yeni yatırım yapmasına yol açmıştır. 1990-1995 yılları arasında tekstil ve konfeksiyon sektöründe çoğu küçük ölçekli olmak üzere 138 yeni firmanın kurulduğu, bu firmalardan 83'ünün 1994-1995 yılları arasında, bir yıl gibi kısa bir sürede kurulduğu görülmektedir.

Olgunlaşma evresinde zaman içinde firma yapılarında çeşitli dönüşümlerin yaşandığı görülmüştür. Bu dönemde şu tür yapılar ortaya çıkmaktadır: Geleneksel yapıdan büyüyen mevcut firmalar, orta ölçekte yeni teknolojiyi kullanarak piyasaya giren firmalar, doğrudan büyük yatırımla başlayan firmalar. Firma yapısındaki bu dönüşümler, firma içi ilişkilerde farklılaşmalara neden olmaktadır. Buna ilaveten, yönetim yapısında, aile işletmeciliği yaklaşımı devam etse de, firmaların büyümesiyle birlikte işçi-işveren ilişkilerinde ve üreticiler arasındaki ilişkilerde dönüşümler başlamıştır. 1980 sonrasında güç kazanan kimi firmaların ağ içinde merkezi konuma gelmesiyle, dayanışmacı ve eşitlikçi olan ağ dengelerinin asimetrik hale gelmiştir (Pınarcıoğlu, 2000; Varol, 1999). Bu anlamda, fason üretim ilişkilerindeki karşılıklılık durumu, kimi durumlarda bağımlılık haline dönüşmüştür.

Yeni firmaların piyasaya girmesi, mevcut firmaların kapasitelerini artırmaları, uluslararası piyasalarda rekabet açısından yaşanan zorluklar ve yapısal dönüşümün gerekliliği farklı çıkarları olan girişimcilerin biraraya gelmelerine neden olmuş ve firmalararası koordinasyonu sağlayan bazı hizmet birimleri kurulmuştur. Bunların en önemlilerinden biri 1993 yılında kurulan Ege Hazır Giyim Sanayicileri Derneği (EGS)'dir. Küçük ve orta ölçekli işletmeleri bir araya getirmeyi amaçlayan bu dış ticaret şirketi, sadece Denizli'de değil, bölgedeki ihracatın daha kolay ve etkin bir şekilde gerçekleştirilmesi konusunda önemli bir rol üstlenmiştir. EGS modeli ile ucuz kredi, hammadde sunumu, düşük maliyetli si-

gortacılık işlemleri, pazarlama hizmetleri ve bürokratik işlemler konusunda ve merkezi hükümet kuruluşlarının ve yerel kurumların sunduğu hizmetlere ulaşmada bir güç birliği oluşturulmuş ve bu girişim ile belli bir dönem için (1996-1997) dışsattım önemli ölçüde canlanmıştır. EGS, “benzer firmaların ortak çıkarlarını” temsil eden (Eraydın, 1999) ve yerel geleneksel işbirliği kültürünün, kapitalist anlamda bir işbirliğine dönüştüğü ve enformel ilişkilerin daha formel ilişkilere taşındığı bir platformdur. Birkaç yıl çok başarılı olarak sürdürülen EGS modeli, geleneksel ilişkilerin etkisindeki yönetimde yaşanan bazı olumsuzluklar ve ilgi alanlarının ticaret, emlak piyasası gibi gereğinden fazla genişlemesi ile başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Denizli’de sosyal sermayenin önemli bir biçimi olarak tanımlanan geleneksel toplumsal birliktelikler dışında bu tür yeni ortaklıkların oluşturulması kapasitesi (Fukuyama, 1995) olgunlaşma evresinin önemli bir tanımlayıcısıdır. Sanayi ve Ticaret Odaları dışında, gönüllü üyeliğe dayalı sivil toplum örgütlerinin, özellikle 1980’lerden sonra sosyal ve politik istikrarsızlık endişesiyle tüm Türkiye’de önem kazanmaya başlamıştır. 1970’lerin ortalarında Türk Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) ile başlayan ekonomik yaşamda işadamlarının temsil edildiği birliktelikler, 1990 sonrasında yerel SİAD’lar olarak değişik isimler altında farklı yerlerde, farklı büyüklükteki işletmeleri, farklı söylem ve stratejilerle temsil etmeye başlamıştır (Buğra, 1998). Denizli’de de gönüllülük ve ortak çıkar, benzer ideoloji ve düşünce paylaşımına dayalı birlikteliklerin DESİAD (Denizli Sanayici ve İşadamları Derneği), BASİAD (Babadağlı Sanayici ve İşadamları Derneği), DEĞİAD (Denizli Genç İşadamları Derneği), DETGİS (Denizli Tekstil ve Giyim Sanayicileri Derneği) gibi sanayi ve işadamları dernekleri adı altında formel bir kurumsallaşmaya dönüştüğü ve kapitalist anlamda bir işbirliğine işaret ettiği söylenebilir. Bu dönemde oluşan yerel birlikteliklerin yanı sıra, merkezi hükümet birimlerinin yerel örgütleri (KOSGEB, DETKİB vb.) de üretimin örgütlenmesindeki kurumsal yapıyı zenginleştirmiştir.

Olgunlaşma evresinde genel olarak Denizli'nin artan rekabet koşulları ve yeni güç çatışmaları, dayanışmacı yapıyı dönüştürdüğü ve yeniden şekillendirdiği; geleneksel yapıdan öte yeni ve daha kapitalist tarzda birlikteliklerin kurulduğu, böylece kurumsal yapının geleneksel enformel girişimlerden, formel girişimlere dönüştüğü görülmektedir. Yeni kurumlaşmanın oluşumu, bir yerellikte var olan iş ortamını korurken, bir yandan da kendi grubunun çıkarlarını korumak ve hükümet politikalarına etki edebilmek adına güç eşitsizliği yaratmaktadır. Öte yandan, küçük ve orta ölçekli firma ölçeğinin farklılaştığı, bir kısmının aşırı büyüyüdüğü, böylece daha önceleri varolan daha eşit güç dengelerinin bazıları lehine eşitsiz olarak yeniden yapılanmaktadır. Olgunlaşma evresi, hem firma yeniden yapılanması, hem üreticilerarası ilişkiler, hem de yeni kurumsal yapılanmada eşitsiz güç dengelerinin oluştuğu bir evredir.

Kriz/Çözülme Evresi (2000'ler)

Türkiye'de 1997 sonrasında başlayan makroekonomik sorunlar tüm ülkeyi olduğu kadar Denizli'yi de etkilemiştir. 1990'ların sonunda, firma ve çalışan sayısının sürekli artmasına karşın, mevcut yerel üretim ağlarının, teknolojinin yenilenmesi ve rekabet gücünün artırılması açısından yeterli olmamıştır. Yoğun yerel ilişkiler ve kendi içine hapsolan gelişme süreci, fazla önemli bir değişim olmadan mevcut ürünlerin mevcut üretim süreçleri ile gerçekleştirilmesine neden olmuştur. 1998 sonrasında uluslararası ve ulusal ölçekte yaşanan makroekonomik krizle birlikte gayri safi yurtiçi hasılda yaşanan düşüş, iç ve dış pazarlardaki azalan talep, sanayi üretimini de olumsuz etkilemiştir. Denizli'de firmaların çoğu, özellikle de iç piyasa için üretim yapanlar- bu kriz ortamından önemli ölçüde etkilenmişlerdir. Firmalar yaşamlarını sürdürmek için tecrübelerine, kapasitelerine, birikmiş bilgi birikimlerine göre farklı stratejiler uygulamışlardır. Büyüme balonu 1980 sonrası özellikle daha kırılgan yapıya sahip görülen bölgeye dışarıdan gelip yatırım yapanlar açısından sönmüş, ihracat rüzgarından yararlanmak amaçlı banka kredile-

riyle kurulan firmaların pek çoğu kapanmıştır. Büyümeye devam eden firmaların ise üreticiler arası farklı ağlara sahip, geçmiş bilgi deneyimi ve paylaşımı olan firmalar olduğu görülmüştür.

Hızlı büyüme döneminden sonra yaşanan çözülme, bölgede genel olarak dayanışma ilişkileri açısından bir kilitlenme yaşanmasına neden olmuş, güvene dayalı ilişkilerin zarar görmesi ile işbirliği süreçlerinde bir parçalanma yaşanmıştır (Özelçi Ecerel, 2006). Kriz dönemlerinin “en iyi eğitim programı” olduğunu ifade eden Denizli girişimcisi, evrimselci bir bakış açısıyla, geçmişte yaşanan deneyimlerin, bilgi birikimi ve kapasitelerin, yeni üretim sistemleri geliştirme, ürün çeşitliliği sağlama, yeni yatırım alanlarına açılma gibi yeni stratejiler geliştirilmesine yardımcı olduğunu ifade etmiştir. Denizli tekstil sektöründe yaşanan kriz ortamı bir yandan pek çok firmanın kapanmasına yol açmış, diğer yandan da bazı olumlu gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Bu olumlu gelişmelerden biri, ihracatçı firmalara vergi ve yatırım avantajı sağlamak ve bölgenin dış ticaret potansiyelini arttırmak için oluşturulan DENSER (Denizli Serbest Bölgesi) girişimidir. Bir diğer ortak girişim ise üniversite, sanayi odası ve KOSGEB’in işbirliği ile 2003 yılında faaliyete geçen ve Denizli’de teknolojinin gelişmesini sağlamayı amaçlayan Pamukkale Üniversitesi TEKMER (Denizli Teknoloji Geliştirme Merkezi)’dir.

Ulusal ölçekteki bu girişimler dışında, üreticiler arasında daha önceki dönemlerde de görülen üretici dayanışmasının, yine bu dönemde ihracatta işbirliği yapmak üzere az sayıdaki firmanın oluşturduğu gruplar biçiminde kendini yenilediği görülmektedir. EGS deneyimin etkisi ve Dış Ticaret Müsteşarlığının da teşvikiyle, özellikle dış pazarlara açılıp ihracat yapmak isteyen, daha az ortaklı ve birlikte hareket edebilecek üyelerden oluşturulan küçük ve orta ölçekli işletmelerin sektörel dış ticaret firmaları oluşturdukları görülmektedir. Denizli’de bu dönemde kurulan bir sektörel dış ticaret firmasının özellikle daha az ortaklı, birbirini yakından tanıyan ve güvene dayalı, kuvvetli ilişkilerin yer aldığı, “hem manevi hem de ekonomik çıkarların paylaşıldığı” daha kapalı bir

grup şeklinde olması dikkat çekicidir. Ancak böyle bir oluşumla sağlam adımlar atılabileceği vurgulanmaktadır.

Denizli'deki kurumsallaşma ve karar almada stratejik role sahip odalar ve ihracatçı birliklerindeki yapılanmada yönetim kurullarının bazı lider aileler veya hemşehri ilişkileri eksenindeki belli gruplar tarafından yönetildiği görülmektedir. Bu yapı güç dengesizliği yaratarak belli gruplar arasındaki dayanışmayı artırırken, diğer grupların bu yapıdan dışlanmasına neden olmuştur.

Kriz döneminde hem ekonomik gerilemenin hem de rekabetin getirdiği koşulların etkisiyle genel anlamda dayanışmanın ve güvenin zayıfladığı görülmekte, dayanışma yerelin bütününe yayılmak yerine, daha kapalı küçük gruplar arasında gizli kalmaktadır. Krizin etkileri bilginin saklanması ve üreticilerin daha bireyselleşerek birbirilerinin müşterilerini çalma yarışını güçlendirmelerini sağlamıştır.

Tüm bu tarihsel süreçteki değerlendirmelerden üretim atmosferini doğrudan etkileyen, yerel ve yerel dışı aktörlerle olan etkileşimin öne çıkan bazı faktörlerin gelişmeye katkı sağladığı ve Denizli'nin başarılı olmasında öne çıktığını söylemek mümkündür:

- Makroekonomik gelişmeler (dış piyasa koşulları)
- Ulusal düzeyde alınan sosyo-ekonomik kararlar, altyapı yatırımları
- Mekânsal birliktelik
- Üretim kültürü, bilgi birikimi
- Üretim ağları ve kurumsal yapı
- Girişimci özellikler, lider firmalar

Denizli bugün nerede?

İhracata dayalı bir kalkınmayı hedefleyen ve 1980 sonrası ağırlıklı olarak ihracatla büyüyen Denizli'nin bugünkü üretim yapısı, ihracat kapasitesi, firma ve istihdam göstergelerindeki değişimler, yeni yatırım alanları başlıkları altında değerlendirmektedir.

İhracat verileri incelendiğinde Türkiye'de en çok ihracat yapan iller sıralamasında Denizli'nin 2004-2008 yılları arasında 9. sıradayken, 2009-

2011 yılları arasında 8. sıraya yükseldiği görülmektedir. Denizli'nin toplam ihracatı 2000-2009 yılları arasında sürekli artış eğiliminde bulunmakta, bu eğilim 2009 yılında ekonomik krizin de etkisiyle negatife dönmekte, ancak 2010 ve 2011 yıllarında artış ivmesini tekrar yakalamaktadır (Denizli Sanayi Odası [DSO], 2012). İhracat rakamları tekstil sektörü özelinde incelendiğinde ise, kriz dönemlerinin tekstil ihracatını olumsuz etkilediği, yıllar itibariyle artış gösteren tekstil ve hammaddeleri ihracatının 2001 kriziyle birlikte azaldığı, 2001-2002 dönemi değişim oranının %-8 olduğu, bu yıldan sonra farklı oranlarda artışını sürdürdüğü ve yeni bir kriz öncesi dönemde yine düşüşe geçerek 2007-2008 yılları arasında %-6 oranında değiştiği görülür. 2009 sonrası ise yine artış eğilimine girmektedir. Bu rakamlar sektörün kriz dönemlerinde kırılğan ve doğrudan dış konjonktürle bağlantılı olduğunu açıkça göstermektedir (DSO, 2012).

İhracat ve ithalat değerleri karşılaştırıldığında, 2001-2008 yılları arasında Türkiye'deki ihracatçı firma sayısı içinde Denizli'nin payının değişmediği, ancak ithalatçı firma sayısında azalma olmuştur. Toplam ihracat değerleri açısından 2008 yılında bir düşüş yaşansa da, ithalat değeri yıllar içinde az da olsa artmıştır (DSO, 2012).

Denizli'deki diğer sektörlerle karşılaştırıldığında; tekstil ve konfeksiyon sektörünün Denizli toplam ihracatındaki payı 2003-2009 döneminde %84,14'ten %57,42'ye gerilemiştir (DSO, 2012). Bu kentin sektörel dengeleri açısından önemli bir düşüştür. Bu yıllar içinde ihracatta elektrik-elektronik, demir-demir dışı metaller ile demir çelik ürünlerinin payı artmıştır.

Bölgesel kalkınmanın bir diğer ölçütü olarak görülen firma ve istihdam sayıları değişimi incelendiğinde, Denizli'de tekstil sektöründe yer alan istihdamın toplam SSK'lı istihdama oranı 2002 yılında %50,97 iken, bu rakam yıllar içinde azalmış ve 2011 yılında %25,63'e düşmüştür (DSO, 2012).

Denizli tekstil üretiminin ülke ekonomisi içindeki genel büyüklüğünü görmek açısından ilk 500 büyük sıralaması içinde Denizli'deki tekstil firmaları karşılaştırması yapıldığında, 2000'li yıllara kadar ağırlıklı ola-

rak 7-9 firma aralığında bulunan tekstil firmaları sayısı, 2002 yılından sonra azalmaya başlamış, 2009 yılında sadece bir firma Türkiye'deki ilk 500 büyük listesine girebilmiştir (DSO, 2012). Buna karşın farklı diğer sektörlerde büyüme yaşandığı görülmektedir. 1990'lı yıllarda ilk 500 içinde yer alan firmaların bir kısmının 2009 yılında ancak ikinci 500 içinde yer alabildikleri görülmektedir. Bu sıralama tekstil sektörünün 1990'lı yıllardaki büyüklüğünü yitirdiğini açıkça göstermektedir. Diğer yandan ilk 500 ve ikinci 500 büyük firma içinde yer alan tekstilcilerin hemen hepsinin Babadağ kökenli olmaları dikkat çekicidir. Aynı zamanda, bu sektördeki geçmişten beri gelen üretim kültürü, deneyim, bilgi birikiminin yanısıra güç dengelerinin farklı biçimlerde korunduğunun göstergesidir.

Yatırım potansiyeli değerlendirildiğinde, Denizli'nin son 5 yıldaki toplam teşvikler içindeki payı incelenmiştir. 2007-2011 yılları arasında Denizli'deki yatırımcıların aldığı teşvik belgesinin toplam sabit yatırıma göre Türkiye'deki payı %0,34-2,34 arasında değişmekte, en düşük sabit yatırım tutarı oranı 2009 kriz dönemine rastlamakta, 2011'de ise bu pay %1,54 olarak gerçekleşmiştir. Teşvik belgesi sayısı açısından da Türkiye genelinde alınan pay %1,26-2,21 arasında değişmekte, 2011 yılında bu oran %1,6 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 1).

Tablo 1: 2007-2011 yılları arasında Türkiye ve Denizli yatırım teşvik belgesi miktarı ve sabit yatırım tutarları

	Teşvik belgesi			Yatırım tutarı (TL)		
	Denizli	Türkiye	Oran	Denizli	Türkiye	Oran
2007	78	3.516	2,22	330.938.719	30.291.301.510	1,09
2008	51	4.044	1,26	178.271.474	35.839.248.597	0,50
2009	35	2.722	1,29	127.884.454	36.723.164.939	0,35
2010	62	4.504	1,38	1.567.327.805	66.826.246.055	2,35
2011	74	4.619	1,60	888.700.788	57.854.485.571	1,54

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı (2012)

Denizli'ye verilen yatırım teşvik belgelerine bağlı olarak yatırım tutarı ve istihdam oranları incelendiğinde, 2003 yılında dokuma ve giyim sektö-

rüne verilen yatırım teşviki payı diğer sektörler içinde %70,36 ve istihdam payı %80,38 iken, 2008 yılında yatırım tutarı oranı %13,35'e, istihdam oranı %15,77'ye gerilemiştir. 2011 yılında Denizli'ye verilen teşvik belgelerinin %18'i dokuma ve giyim sektörüne aitken, yatırım tutarı açısından sektörün aldığı pay %6'dır. Bu dönemde verilen teşvik belgelerinde yatırım tutarı ağırlıklı olarak (%58) enerji sektörüne aktarılmıştır. Türkiye toplam yatırım teşviki içinde enerji sektörünün toplam payı %26'dır. Bu oran Türkiye geneli ile karşılaştırıldığında Denizli'nin enerji sektöründe önemli bir yatırım alanı olduğunu göstermektedir.

2012 yılında getirilen yeni teşvik sisteminde oluşturulan 6 bölge sınıflamasında, Denizli 2. derece bölge konumunda yer almaktadır. Denizli'de 2012 yılında teşvik belgesi alan firmaların ağırlıklı olarak (%33) dokuma ve giyim sektöründe yer aldığı ve daha çok modernizasyon teşvikinden yararlandığı, bununla birlikte tevsi ve komple yatırım teşvikinden de yararlanan firmalar olduğu görülmektedir. Bu dönem öncelikli yatırım konusu yapılan ve 5. bölge teşviklerinden yararlanma imkanı sunulan madencilik sektöründen de önemli oranda (%21) teşvik belgesi alındığı görülmektedir.

Tüm bu son dönem gelişmeler hem ihracat hem de yatırımlar anlamında değerlendirildiğinde, bir dönem Denizli'deki bölgesel kalkınmanın lokomotifini olan tekstil sektörünün ihracat oranı, firma sayısı, istihdam büyüklüğü açısından halen en büyük sektör olmasına rağmen önemli ölçüde kan kaybettiği, ve Denizli'nin farklı sektörlerde yatırım yapma eğilimine girdiği söylenebilir.

Sonuç

Birçok ülkede olduğu gibi, Türkiye'de de küreselleşme ve yerelleşme süreçlerinde farklı deneyimler yaşanmaktadır. Denizli bu süreçte uluslararası piyasalardaki boşlukları yakalayarak küresel üretim sisteminde kendisine yer edinmeye çalışmış, sosyal, ekonomik ve mekânsal boyutlarıyla oluşturmaya çalıştığı ilişkiler kümesi içinde rekabetçiliğini devam ettirmiştir. Bu çalışma Denizli tekstil sanayini evrimsel bir süreçte değer-

lendirmiş, 1980 sonrası yaşanan hızlı sosyo-ekonomik gelişimleri ve dönüşümleri büyüme, olgunlaşma ve kriz dönemleri bağlamında açıklamıştır. Yaklaşık 30 yıllık bu süreçte sosyo-ekonomik konjonktürde yaşanan değişimlere adaptasyonda yerel girişimcilerin kullandıkları çeşitli mekanizmalar ön plana çıkmıştır.

Geleneksel tekstil üretimiyle antik çağda tanışan Denizli ve Denizli'nin Babadağ, Buldan ve Kızılcabölük ilçeleri bölgede oluşan üretim kültürü, bilgi birikimi ve yerel üretim ağlarının başlangıcını oluşturmaktadır. Başlangıç döneminde oluşan ve Denizli tekstil üretiminde yer alan aile, hemşehri ve tanıdık ilişkilerine dayalı sosyal gruplar, geleneksel sosyalizasyon örüntülerini uzun süre devam ettirmiştir. Gelişmenin ilk evrelerinde bölgedeki ekonomik gelişmeyi motive eden, yerel üretim kültürü ve bireysel girişimlerdir. Sosyal ve kültürel etkilere bağlı olarak ortaya çıkan girişimcilik ruhu ve üreticiler arası yaşanan gizli rekabet, hiçbir ön etüt yaptırmadan 'komşusuna bakıp' yatırım yapmasına sebep olabilmektedir. Bu evrede gizli rekabetle birlikte yerel dayanışmacı kültürün ön plana çıktığı, ancak yerel kurumların sanayiye desteklemede yetersiz kaldığı ortaya çıkmaktadır. Gelişmenin hızlandırılmasında daha sonraki evrelerde hükümet politikalarının etkili olduğu, ancak bölgenin hızlı gelişmenin ortaya çıkardığı sorunlarla baş etmede yetersiz kaldığı görülmektedir.

Başlangıçta ekonomik gelişmeyi motive eden yerel dayanışmacı kültürün de sonraki aşamalarda çözüldüğü izlenmektedir. Dayanışmacı kültür, başlangıç aşamasında hayatta kalma stratejisiyle bağlantılı gelişmiş, 1980'ler sonrası büyüme stratejisine katkı sağlamıştır. Dayanışmanın içeriği rekabetin yoğunluğuna bağlı olarak değişmiş, rekabet girişimciler içinde sıkça bahsedilen kıskançlık yapısıyla bağlantılıyken, dayanışma büyüme stratejisine dönüştüğünde rekabet dış pazarlardan daha çok pay alabilme yarışına dönüşmüştür.

Denizli'deki gelişme sürecine ve ekonomik ve sosyal aktörlerin organize olmasına doğrudan etki etmede zayıf kalan kurumsal yapı, çeşitlenmek yerine iş derneklerinde olduğu gibi aynı alanda aşırı yüklenmiş,

buna karşın kurumlararası ilişkiler zayıf kalmıştır. Bu tür kurumların güç çatışmasına girdiklerinde gelişmeyi tıkadıkları görülmektedir. Böylesine bir yapıda kurumsal yapının sağlaması gereken güven ve dayanışmanın bölgede daha küçük kapalı gruplar arasında yer almakta, dışarıda kalanlar için ise güvensizlik yaratılmaktadır.

Yerel ekonomik gelişmede birbiriyle bağlantılı sosyal yapı, kültür, üretim geçmişi gibi pek çok faktör farklı örgütlenmelere sebep olan çok boyutlu ağlar olarak işlemektedir. Sosyal, ekonomik ve mekansal boyutları içeren çeşitli biçimlerdeki bu ağların toplamı, yerele gömülülüğü sağlamaktadır. Mekansal yakınlık firmalararası bilgi akışını hızlandırıp, belirsizlik ve anlaşmazlık durumlarında daha etkin bir uzlaşma ortamı yaratabilmekte, fırsatları yakalamada birlikte hareket etmeyi hızlandırabilmekte, en önemlisi de, yeni projeler için potansiyel ağ oluşumuna katkı sağlayabilmektedir. Ancak mekânsal yakınlığın getirdiği bu avantajlara karşın, çok fazla yerele gömülülük firmaların, dolayısıyla yerelin gelişme sürecini tıkayabilmektedir. Bu durumda, bilginin farklı ağlar aracılığıyla paylaşılması, dolayısıyla buluşçu kapasitelerin artırılması, sosyo-ekonomik kalkınma açısından gerekli görülmektedir.

Denizli’de makroekonomik krizlerin de etkisiyle tekstil sektöründe yaşanan gerileme süreci, yerel kalkınmada geleneksel sosyalizasyon süreçlerinin rekabetin devam ettirilmesinde yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır. Denizli’de yerel ekonomide bir süredir yaşanan mevcut durumu korumaya yönelik strateji seçimi yerini giderek daha fazla büyüme ve rekabeti artırma stratejisine bırakmaktadır. Bu çerçevede formel ve enformel normlar, merkezi ve yerel aktörler, kamu ve özel sektör gibi sistemlerin bütününe oluşturduğu kurumsal ilişkilerin yerel aktörler tarafından farkında olunarak bir vizyon çerçevesinde kurgulanması, farklı kurumsal yapılar arasındaki iletişimin güçlendirilmesi ve bilgi akışının sağlanması bölgenin kimliğini güçlendirmeye yardımcı olacaktır. Denizli, hükümet politikalarının nabzını tutan madencilik ve yenilenebilir enerji gibi farklı sektörler ile daha çeşitlenmiş bir üretim sürecine girmiştir. Bundan dolayı Denizlili girişimcileri ve yerel aktörleri ile bir-

likte geleneksel sosyalizasyon süreçlerinin olumsuz etkilerinden kurtularak, yeni koşullara uyum için evrilmelerini sağlayacak güncel kavramla “resilient” (esnek, kendini çabuk toparlayabilen) bir ekonomiyi gerçekleştirmelidir. Ayrıca, Denizlili girişimciler, bağlama göre kendiliğinden gelişen sosyalizasyon süreçlerinin ortaya çıkaracağı esnek yapılar üzerinde stratejiler geliştirmelidir.

Kaynakça

- Ansal, H. (1997). Üretim organizasyon biçimi olarak Anadolu kaplanları ve dünyadaki benzerleri. *TMMOB 1997 sanayi kongresi bildiriler kitabı*. Ankara: TMMOB.
- Aydalet, P. (1986). *Innovative milieu*. Paris: European Research Group on Innovative Milieux.
- Buğra, A. (1998). Class, culture, and state: an analysis of interest representation by two turkish business associations. *International Journal of Middle East Studies*, 30, 521-539.
- Cillov, H. (1949). *Denizli el dokumacılığı sanayii*. İstanbul: İÜ Yayınları.
- Denizli Sanayi Odası (2012). 15 Kasım 2012 tarihinde <http://www.dso.org.tr> adresinden erişildi.
- Ekonomi Bakanlığı (2012). *Yatırım teşvik istatistikleri*. 15 Kasım 2012 tarihinde <http://www.ekonomi.gov.tr> adresinden erişildi.
- Eraydın, A. (1999). The roles of central government policies and the new forms of local governance in the emergence of industrial districts. *IGU Commission on Industrial Space, The 1999 Meeting*, 19-26 June 1999, Haifa and Beer Sheva.
- Eraydın, A. (2002). *Yeni sanayi odakları: yerel kalkınmanın yeniden kavramlaştırılması*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Erendil, A. (1998). *Using critical realist approach in geographical research: an attempt to analyse the transforming nature of production and reproduction in Denizli*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Şehir ve Bölge Planlama, ODTÜ, Ankara.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust: Social virtues and the creation of prosperity*. NY: Free Press.
- Köse, A. H. ve Öncü, A. (1998). Dünya ve Türkiye ekonomisinde anadolu imalat sanayii: zenginleşmenin mi yoksa yoksullaşmanın mı eşliğindeyiz?. *Toplum ve Bilim*, 77, 135-158.
- Mutluer, M. (1995). *Gelişimi yapısı ve sorunlarıyla Denizli sanayii*. Denizli: Denizli Sanayi Odası Yayınları.

- Özcan, G. B. (1995). Small business networks and local ties in Turkey. *Entrepreneurship and Regional Development*, 7, 265-282.
- Özelçi Eceral, T (2006). Ekonomik coğrafyaya kurumsal yaklaşım. A. Eraydın (Der.) *Değişen mekan-mekansal süreçlere ilişkin tartışma ve araştırmalara toplu bakış: 1923-2003 içinde* (ss: 458-480). Ankara: Dost Kitapevi.
- Özelçi, T. (2002). *Institutional aspects of regional/local economic development*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Şehir ve Bölge Planlama, ODTÜ, Ankara.
- Pınarcıoğlu, M. (2000). *Development of industry and local change*. Ankara: Middle East Technical University, Faculty of Architecture Press.
- Varol, Ç. (1999). Entrepreneurial networks in local industrial development: the case of anatolian tigers in Turkey. *Regional Potentials in an Integrating Europe, International Conference of Regional Studies Association*, Bilbao-İspanya.
- Varol, Ç. (2002). *Entrepreneurial networks in local industrial development: comparative analysis of denizli and Gaziantep cases*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Şehir ve Bölge Planlama, ODTÜ, Ankara.

Doç. Dr. Çiğdem Varol: 1992'de Gazi Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nden lisans, 1996'da ODTÜ Bölge Planlama'dan yüksek lisans ve 2002'de ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama'dan doktora derecesini aldı. Hâlen Gazi Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nde doçenttir. İlgi alanları; bölge planlama, yerel ve bölgesel ekonomik kalkınma, yerel üretim sistemleri, sosyoekonomik coğrafya, girişimcilik ve ağlardır.

Yrd. Doç. Dr. Tanyel Eceral: 1990 yılında ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nden lisans, 1994 yılında ODTÜ Bölge Planlama'dan yüksek lisans ve 2002'de ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama'dan doktora derecesini aldı. Kültür Bakanlığı ve Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi'nde çalışmıştır. Hâlen Gazi Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nde yardımcı doçenttir. Bölge planlama, kent ekonomisi, kıyı alanları, sanayi kümeleri alanlarında çalışmaları bulunmaktadır.